

*I Türkoloji Qurultay – 100**(əvvəli 6 fevral 2026-cı il tarixli sayımızda)*

Berdyayev xalq dili və ədəbi dil arasında ciddi fərq qoyur. Xalq dili təbii, gündəlik danışq dilidir, ədəbi dil isə xalq dilinin üzərində qurulan, lakin tam onunla eyni olmayan kultivə edilmiş formadır. “Ədəbi dil olmamalıdır” demək doğru deyildir, çünki xalq özü ədəbi dilə ehtiyac duyur. Amma, eyni zamanda, qeyd edir ki, bu, heç də ədəbi dilin xalqın gündəlik danışığı ilə tam eyni olacağı demək deyil.

Berdyayevə görə, türk xalqları iqtisadi və mədəni əlaqələrlə tədricən yaxınlaşır, yəni ədəbi birləşmə təbii, tarixi proses kimi mümkündür, “ümumi ədəbi türk dili mümkündür” fikrini qəbul edir; o, Çobanzadənin daha inteqrativ yanaşmasına nisbətən daha pragmatikdir, Suleyevin pessimizmini bir qədər yumşaldır, Mənatovun radikal antipurizm mövqeyindən uzaqdır, Köprülüzadənin tarixi paralellərini nəzərə alsa da, amma “qəti qərar vermək hələ tezdir” deyir.

Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç. Əgər biz türklərin danışdığı dili “ümumtürk dili” adlandırmaq barədə razılığa gəlmişkə, onda əvvəlcə etiraf etməliyə ki, bu dil bir neçə dialektə parçalanır. Bir tərəfdən biz çuvaş dilinin, digər tərəfdən isə yakut dilinin formalaşdığını görürük. Bu iki dili kənara qoysaq, qalan bütün türk dilləri ayrıca bir “dil” yox, yalnız dialekt və şivə kimi səciyyələndirilə bilər. Türk tayfalarının yaşadığı geniş ərazilərin böyük hissəsində bir-birinə olduqca yaxın olan müxtəlif dialekt və şivələr yayılmışdır. Digər dil ailələri ilə müqayisədə türk dilinin dialekt və şivələri bir-birinə o qədər yaxındır ki, belə bir yaxınlıq slavyan və german dilləri arasında belə müşahidə olunmur. Buna görə də, heç olmasa, ayrı-ayrı qruplar üzrə türk dialektlərinin birləşməsi üçün nəzəri zəmin, şübhəsiz ki, olduqca əlverişlidir. Təkcə ədəbi dilin deyil, həm də danışq dilinin və dialektlərin bir-birinə yaxınlaşması prosesi faktiki olaraq artıq gedir. Əlbəttə, yalnız inzibati yolla, yəni əmrlə dərhal vahid ədəbi dil yaratmaq olmaz. Bir tərəfdən biz tarixi baxımdan bir-birinə yaxın olan dialektlərin, məsələn, Cənub-Qərb qrupu daxilində həm ədəbi, həm də danışq səviyyəsində yaxınlaşmasını müşahidə edirik, digər tərəfdən isə Özbəkistanda, o biri yandan Volqaboyu bölgəsində həm ədəbi, həm də danışq dilində yaxınlaşma meyilləri görünür. Buna görə ədəbi dilin formalaşdırılması məsələsinə bədbin yanaşmağa əsas yoxdur. Dil ünsiyyət vasitəsi, yəni sosial hadisə olduğuna görə, onun müəyyən dərəcədə birləşməsi tamamilə zəruri və arzuolunan prosesdir. Doğrudan da ayrı-ayrı türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşması iqtisadi zəminin genişlənməsi, ədəbiyyat mübadiləsinin güclənməsi nəticəsində heç bir fərdin zorakı müdaxiləsi olmadan baş verir; biz yalnız ədəbi dillərin deyil, həm də danışq dillərinin yaxınlaşması və tədricən uyğunlaşması faktı ilə üz-üzə qalırıq.

* *

Samoyloviç məruzəsini dilçilik elmində çox mühüm olan “dil – dialekt sərhədi” konsepsiyası üzərindən qurur. Baza mövqeyi müəyyən edir: əgər “ümumtürk dili” anlayışını qəbul edirikə, deməli, bu dil dialektlər sistemidir. Türk dillərinin əksəriyyəti ayrıca “dil” yox, dialektdir. O bildirir ki, çuvaş və yakut dilləri istisna olmaqla (onlar əsl müstəqil dillərdir – N.M.), qalan türk dilləri (tatar, qazax, özbək, Azərbaycan, türkmən və s.) bir dilin daxilində dialektlər kimi başa düşülə bilər. Bu fikir o dövr üçün elmi cəhətdən maraqlı idi, çünki siyasi baxımdan xalqlar ayrılmışdı, lakin dil baxımından vahid sistem qorunurdu. Bu yanaşma klassik dilçilikdə “dialekt kontinumu” anlayışına əsaslandırılır. Yəni bir coğrafi sahədə dillər sərt sərhədlərlə yox, keçid zolaqları ilə dəyişir. Bu xüsusiyyət roman və german dillərində də var, amma Samoyloviç deyir ki, türk dilləri arasında yaxınlıq slavyan və german dillərindən də güclüdür. Bu, ümumtürk birliyi üçün elmi zəmin kimi təqdim olunur. Samoyloviç qeyd edir ki, türk xalqları geniş ərazidə yaşayırlar, amma dilləri çox yaxındır və bu yaxınlıq ləksik, fonetik və morfoloji səviyyədə müşahidə olunur, bu da dialektlərin təbii şəkildə birləşməsinə mümkün edir. Empirik müşahidələrinə əsasən Cənub-Qərb qrupu (Azərbaycan – Anadolu – türkmən), özbək–uyğur sahəsi və Volqaboyu türk dilləri arasında ədəbi və danışq səviyyəsində yaxınlaşma prosesi gedir. O, bunu süni siyasət yox, sosial-iqtisadi təməslərin nəticəsi kimi izah edir. Samoyloviçin fikri belədir ki, inzibati qərarla vahid ədəbi dil yaratmaq olmaz, dil əmrlə yox, ünsiyyət, iqtisadi əlaqə, mədəni mübadilə ilə formalaşır. Dillərin yaxınlaşması tarixi zərurətdir və artıq faktiki olaraq baş verir.

Türk dillərinin ədəbi dil məsələləri

Ortaq ədəbi dil ideyasının müzakirəsi

Bu məruzə türk dillərinin struktur vahidliyini, elmi şəkildə müasir “ümumtürk lingvistikası”nın əsasını təsbit edir, “bir dil – çox dialekt” modelini irəli sürür.

Nazir Tyurakuloviç Tyuryakulov polemikaya girmir və çıxış edənlərin türk dialektlərinin köklərinin birliyi barədə göstərdiyi mövqeləri qəbul edir. Lakin yenə də düşünür ki, dil sosial bir fenomen, sosial-iqtisadi və bir sıra digər şərtlərin nəticəsi olaraq yaranan bir məhsul kimi laboratoriya şəraitində “hazırlana” bilməz. Əgər həyatda müəyyən bir qrupa daxil olanlarda dilin tədricən uyğunlaşması müşahidə olunursa, bu, tarixi prosesin və müasir vəziyyətin məhsuludur; burada ünsiyyət və əlaqə üsulları getdikcə daha da güclənir. Məruzəçilər haqlıdırlar: Azərbaycan, Anadolu və türkmən dialektlərinin birləşməsi mümkündür. Sonrakı mərhələdə bu qrupa Özbəkistan da əlavə oluna bilər, lakin bu, yalnız nəzəri bir mövqedir və indiki müşahidələrə əsaslanır.

N.T.Tyuryakulov digər məruzəçilər kimi emosional və ya prinsiplial mübahisəyə qoşulmur. O, türk dialektlərinin ümumi kökə bağlılığı fikrini qəbul edir, çıxış edənlərin bu istiqamətdə irəli sürdüyü təzislərlə razılaşır, lakin məsələyə praktik-sosioloji prizmadan baxır. Məruzəsinin əsas ideyası budur ki, dil sosial-iqtisadi münasibətlərin məhsuludur və süni yolla yaradıla bilməz. Yəni dil ictimai həyatın nəticəsidir, kənardan inzibati müdaxilə ilə “hazırlanıb tətbiq edilə bilməz”. Bu yanaşma Samoyloviçin mövqeyi ilə üst-üstə düşür, hər ikisi vahid ədəbi dil əmrlə yaratmağın mümkün olmadığını qeyd edir.

N.T.Tyuryakulov belə bir mexanizm təsvir edir: eyni sosial-iqtisadi həyat məkanında olan insanlar daha sıx ünsiyyətə girirlər və ünsiyyət vasitələri yayılır, dialektlər tədricən yaxınlaşır. Bu təbii prosesdir – dil iqtisadi inteqrasiya, mədəni əlaqə, sosial təmas sayəsində yavaş-yavaş harmoniyalaşır. O, konkret dil qruplarını qeyd edir: Azərbaycan, Anadolu və türkmən dialektlərinin birləşməsinə mümkün və real hesab edir: fonetik yaxınlıq var, ləksik baza oxşardır, tarixi-mədəni əlaqələr mövcuddur. Gələcəkdə bu birliyə Özbəkistan da qoşula bilər, amma bu hələlik yalnız nəzəri ehtimaldır.

Onun çıxışı üç sahəni birləşdirir: 1) sosiolingvistika – dil sosial münasibətlərin məhsulu kimi təqdim olunur; 2) tarixilik – dil dəyişməsi tarixi prosesdir, tədricən baş verir; 3) elmi pragmatizm – dil mövcud faktlarla gələcək ehtimalları ayrı qoruyur.

Həsən Səbri Ayyazov qeyd edir ki, Türkiyə, Kazan və Özbəkistanda hər bir intellektual, mədəni türkün əlində Nəvainin əsərləri vardır və onu zövqlə oxuyur. Hesab edir ki, burada məsələlər qarışdırılmamalıdır. Birincisi, əgər Nəvai bizə, köhnə məktəblərin məzunlarına məlumdursa, bu, əsasən, klassik ədəbiyyatda mövcud olan ərəb-fars elementləri sayəsindədir. Müasir ədəbi dil və onun inkişafına dair müşahidələr isə hər yerdə müəyyən dərəcədə müstəqil şəkildə aparılır. Nümunə kimi göstərmək olar: bu gün Bakıda çıxan “Kommunist” qəzeti və “Molla Nəsrəddin” jurnalı xalq və intellektual kütlələr tərəfindən nə dərəcədə başa düşülür. Hər bir ədalətli müşahidəçi deyəcək ki, Azərbaycan fəhlə-kəndli kütləsi arasında “Molla Nəsrəddin” “Kommunist” qəzetindən on dəfə daha anlaşılıqdır. Dil

inzibati metodların yox, tarixi proseslərin məhsuludur.

Ayyazovun mövqeyi belədir: “Dil inzibati deyil, tarixi bir prosesdir”. Türkiyədə, Kazanda, Özbəkistanda hər bir mədəni, intellektual türk Nəvainin əsərlərini zövqlə oxuyur. Səbəb olaraq klassik ədəbiyyatda işlədilən ərəb və fars elementlərinin çoxluq təşkil etməyini göstərir və qeyd edir ki, təhsil almış yaşlı nəsil ziyalılar bu elementlər vasitəsilə dili başa düşürlər. Yəni Nəvainin oxunaqlılığı türkcənin birliyi yox, klassik ədəbi ənənənin ortaq ərəb və fars ləksik bazasına söykənir. Praktik həyatda “Molla Nəsrəddin” daha anlaşılıqlı, “Kommunist” qəzetinin isə çətin başa düşüldüyünü qeyd edir. Nəticə çıxarır ki, dilin real daşıyıcısı kütlədir və dil inzibati qərarlarla deyil, tarixi proseslə formalaşır. Bununla dilin yuxarıdan qurulan sistem deyil, aşağıdan formalaşan canlı struktur olduğunu vurğulayır.

Həbib Cəbiyev (1899-1937) bu fikrə etiraz edir. Bildirir ki, “Kommunist” qəzetini “Molla Nəsrəddin”lə müqayisə etmək çox gülüncdür. Yumoristik-satirik jurnalın dili ciddi qəzetin dili ilə müqayisə oluna bilməz. “Molla Nəsrəddin”in dilində jarqon çoxdur, jurnalın bütün səhifələrində molla, axund, qəssablar, kiçik burjuaziya, dükən sahibləri və s. hədəfə alınır. Bu ifadələrlə onlar tənqid olunur. Əlbəttə, bu dil ədəbi dil ola bilməz. Hətta rus mətbuatında da “Pravda” qəzeti ilə “Krokodil” jurnalının dili müqayisə edilmir. Ədəbi dil məsələsində nəzərə almaq lazımdır ki, bütün prinsip və orfoqrafiya, terminologiya məsələlərində qəbul etdiyimiz qərarlar var. Bütün bu qərarlar ədəbi dil haqqında qəbul olunan qətnamədən çıxış edərək inkişaf etdirilməlidir.

Orfoqrafiya məsələsində fonetik meyl daha çox olmalıdır, yerli şərtlərə görə dəyişə bilər. Eyni yanaşma ədəbi dil üçün də tətbiq olunmalıdır: əsas olaraq xalq dili götürülməlidir, Azərbaycanda heç vaxt bundan imtina olunmayıb. Azərbaycanlıların vəziyyəti digər xalqlardan tam fərqlidir. Hələ də ən çox ərəb-fars dil və mədəniyyətinin təsiri altındadır. Digər türk xalqları üçün, məsələn, qazaxlar üçün, bu məsələ o qədər kəskin deyil, həmçinin bu əsrlər ərzində mədəni inkişaf, sosial-iqtisadi şərait nəticəsində, dilin üstquruluşu müəyyən terminlərlə tamamlanmışdır, xalq yaradıcılığı ilə zənginləşmişdir, bizdə bütün ərəb və fars terminləri mexaniki şəkildə qəbul olunub. Buna görə terminologiya məsələsində qəbul edilmiş əsas prinsiplər ədəbi dil məsələsinə də həll etməlidir. Azərbaycanda terminlər ərəb və fars formasında istifadə olunurdu, indi isə türk forması götürülür, mümkün olmadıqda isə ilkin, mənbə forması istifadə olunur. Bunu nəzərə alaraq, gələcək müzakirələrdə belə müqayisələr aparılmamalıdır.

H.Cəbiyev bildirir ki, “Molla Nəsrəddin” satirik, karikatura xarakterli jurnaldır, xalq danışq dilində formalaşmış. Fikrini möhkəmləndirmək üçün müqayisə aparır: “Pravda” qəzeti (rəsmi, publisistik üslub) və “Krokodil” satirik jurnal (satira, jarqon) sadələşdirilmiş, jarqonlardan istifadə olunmuşdur. Bu üslub ədəbi dil norması ola bilməz. Bunları dil baxımından müqayisə etmək yanlışdır. O, janr, funksiya, dil normaları arasındakı əlaqəni qorumaq istəyir. Ədəbi dil qərarları sistemli və ardıcıl olmalıdır, orfoqrafiya, terminologiya, ədəbi dil siyasəti bir-birindən ayrı aparıla bilməz. O, məruzəsi ilə planlı

dil siyasətinin lehinə tutduğu mövqeyini göstərir.

Orfoqrafiya məsələsinə toxunaraq qeyd edir ki, fonetik prinsip əsaslandırılmamalıdır, yazı tələffüzə yaxın olmalıdır, lakin bu prinsip hər respublikada yerli şərtlərə görə müəyyən dərəcədə dəyişə bilər, yəni vahid doqmatik model yoxdur. Ədəbi dilin bazası xalq dili olsa da, tam xalq dili deyil, onun üzərində qurulmalıdır. Müqayisəsinə yekunlaşdıraraq əlavə edir ki, Azərbaycanda xalq dilindən imtina edilməyib. Azərbaycan dilinin tarixi-sosial fərqindən danışaraq Cəbiyev deyir ki, bizim vəziyyət başqa türk xalqlarından fərqlidir: Azərbaycan dili əsrlərlə ərəb-fars təsirində qalıb, dilin “üstquruluşu” yad elementlərlə doldurulub və nəticədə, xalq dilinin təbii inkişafı ilə ziddiyyət yaranıb. Qazax və digər türk xalqlarında isə dilin öz daxili terminoloji inkişafı daha təbii olub, ərəb və fars təsiri bu qədər dərin olmayıb. Bu müqayisə Azərbaycan dilində dil islahatının niyə daha kəskin və qaçılmaz olduğunu izah edir.

O, terminoloji siyasəti ədəbi dilin əsası hesab edir: mümkün olduqca türk formasını qəbul edirik, bu uyğun gəlmirsə, Avropa forması götürülür, ərəb və fars forması isə artıq prioritet deyil – ədəbi dilin gələcəyi də bu prinsiplərlə həll olunmalıdır.

Omarov bildirir ki, daim demokratik yola qədəm qoyduğumuzu, dilin təmizlənməsi məsələsinə, ərəb-fars və digər yad sözlərdən azad etmək istədiyimizi vurğulamışıq. Ərəb sözlərini atmaq və ya onları türk dilinin qrammatikasına uyğunlaşdırmaq təxirəsalınmaz vəzifədir. Biz Bakıda çap olunan kitabı oxuya bilmək üçün yalnız ərəb dilini deyil, həm də fars dilini öyrənməliyik. Yad sözlər olmasa, bu ədəbiyyat bizim üçün əlcatan, bu isə böyük mədəni nailiyyət olardı. Biz azərbaycanca qəzet oxuya bilirik, amma yad sözlər mane olur. Türk dilində məruzələri dinləyərkən, ərəb sözləri az olduqda, təcüməyə ehtiyac yoxdur, hər şeyi başa düşürük. Hesab edirdik ki, yad sözləri aradan qaldırmaq və düzgün yazmaq yolu ilə oxuya biləcəyik, amma azərbaycanlılar bizdən uzaqlaşır və təmizlənməmiş dili əlcatan etmək istəmirlər. Biz də düşünmürük ki, latın əlifbası nəyisə poza bilər. Birləşmə tamamilə mümkündür, çünki bu ideya yuxarıdan deyil, aşağıdan – xalqdan gəlir. Hazırda birləşmə meylində mədəni baxımdan geri qalmış türklərdə mövcuddur.

Tarixdə süni ədəbi dilin yaradılması nümunələri mövcuddur. Yunan dili ümumi dil olmuşdur. Türk dillərinin birləşdirilməsində ilk addım ərəb və fars sözlərinin aradan qaldırılması və ümumi terminlərin yaradılmasıdır. Bizə yalnız terminlər mane olur. Və əgər mən qazax dilində danışsaydım, məni başa düşməyə cəhdilər, çünki bu dilə alışmamışlar.

Omarovun məruzəsinin qayəsində dilin “təmizlənməsi” ideyası dayanır. O, bunu yalnız texniki deyil, demokratik-mədəni proses kimi təqdim edir: ərəb və fars sözlərinin çıxarılması təxirəsalınmaz vəzifədir, əgər Azərbaycan kitabını oxumaq üçün həm ərəb, həm də fars dillərini bilməliyiksə – bu, səhvdir, dil sadələşsə, ədəbiyyat xalqa daha əlcatan olar, yad sözlər azaldıqca oxumaq asanlaşır, anlama dərinləşir, dil doğmalaşır. Reallıqda isə əks proses gedir, təmizlənməmiş dilə müqavimət var, insanlar klassik ərəb və fars üslubuna bağlıdırlar, nəticədə Azərbaycan türkləri ilə digər türklər arasında uçurum yaranır. O, latın əlifbasını təhlükə hesab etmir, bildirir ki, latın qrafikası mədəniyyətə zərər vurmur, çünki dəyişiklik yuxarıdan yox, xalqdan gəlir.

Birləşmə ideyasını əsaslandıraraq, türk dillərinin yaxınlaşmasını mümkün hesab edir; birinci şərt ərəb və fars sözlərinin aradan qaldırılması və ümumtürk terminologiyasının yaradılmasıdır. Amma bir məsələni də etiraf edir: qazaxca danışsa, onu başa düşməzlər, çünki dilə vardiş yoxdur. Deməli, “birləşmə” təkcə lüğət dəyişməklə olmur, danışq təcrübəsi də lazımdır.

Onun fikrincə, dil demokratik mədəniyyət, yad sözləri atmaq – xalq mədəniyyətə yaxınlaşdırmaqdır, terminoloji təmizlənmə isə milli özünüdərkdir. Ərəb və fars qatının qalmasına isə daha kəskin reaksiya verir: bu sözlər başqa mədəniyyətin hegemonluğunu saxlayır. Yad sözləri sadəcə “uyğunlaşdırmaq” yox, dildən tam çıxarmaq lazımdır və bu prosesi böyük mədəni islahat kimi təsvir edir. Omarov üçün dil islahatı milli mədəniyyətin azad edilməsi, türk xalqlarının yaxınlaşması deməkdir. O, türk dillərinin yaxınlaşmasını siyasi yox, mədəni proses kimi təqdim edir.

(ardı var)

Nadir MƏMMƏDLİ,
AMEA-nın Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun direktoru,
filologiya elmləri doktoru, professor